

ДУХОВНОСТ И ПАМЕТ: СОФИЯ - БАТАК - ПИРИНСКА МАКЕДОНИЯ

ЛИЦАТА НА ДУХОВНОСТТА В ПИРИНСКА МАКЕДОНИЯ

Автор: Елиза Маркиевич
Научен ръководител: Силвия Шиедлецка
Варшавски университет

В границите на днешната Република България се намира една от трите части на географска Македония – Пиринска Македония, която дължи името си на планинската верига, простираща се в нейните граници. В планината Пирин, разположена между долините на реките Струма и Места. Още от древни времена траките заселват тези земи заради благоприятните условия на живот и защита от вражески атаки. Тук се намират тракийски археологически останки, както и руини на римски селища и отбранителни съоръжения, като например Кюстендил, който в края на VI и началото на V век пр.н.е. е населяван от траките. Друг град със също толкова древна история е Мелник, известен с производството на отлично вино, или Благоевград, смятан понастоящем за столица на региона. В древността тази местност е била известна с името *Скаптопара* и е била тракийско селище. С идването на славяните градът е наречен Горна Джумая, а през 1950 година името е променено на Благоевград. От античността, по-точно от 238 година, е запазен документ, написан от жителите на града и адресиран до римския император Гордиан III. Местността била известна с топлите си минерални извори.

През Средновековието в самото подножие на Пирин са основани много нови селища. Едно от тях е Банско – вероятно възникнало около IX–X век и процъфтяващо по време на османското владичество като център на занаятите и търговията. Сега е един от най-популярните зимни курорти в България, известно е с красивите къщи от XVII век, издигнати от богати търговци и занаятчии. Поради характерната си архитектура, високите каменни зидове, тесните прозорци, служещи за бойници в случай на опасност, скритите подземия с проходи, позволяващи бягство, през периода на националното Възраждане тези къщи се превръщат в крепости, в които се крият борците за независимост.

За ролята на тази област в процеса на формиране на българското национално съзнание може да свидетелства фактът, че много български дейци са родени тук и са провеждали образователната си дейност. От Банско е Паисий Хилендарски, предшественик на българското национално възраждане, автор на *История славянобългарска*, която слага начало на процеса на пробуждане на националното съзнание сред българите.

Паисий призовава българите да опознаят и възстановят своята история, защото само по този начин, т.е. като научат за собствената си история и имат свой собствен разказ за своята обща съдба, група хора могат да станат общност. Паисий пише:

Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език? Или българите не са имали царство и държава? Толкова години са царували и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти са взимали данък от силни римляни и от мъдри гърци. И царе, и крале са им давали своите царски дъщери за съпруги, за да имат мир и любов с българските царе. От целия славянски род най-славни са били българите (...) (Хилендарски 14).

В същия този регион се ражда и друг прочут възрожденски деятел, виден книжовник и учител Неофит Рилски, наричан първия български филолог, създател на граматиката на новобългарския език (*Българска граматика* 1835 г.), учител в основаното в Габрово първо българско еднокласно взаимно училище. Този изключителен монах от Рилския манастир и писател създава речник на българския език и прави преписи на литературни откъси.

В периода на възраждането през XIX век пиринци участват активно в борбите за църковна и национална независимост. Там са учредени революционни комитети: в Разлог, създаден от Васил Левски през 1869 година; в Банско (1876) и в други населени места. След Берлинския конгрес (1878) Пирин остава под властта на Османската империя. Местните жители вземат участие в антитурските въстания, а Пирин е присъединен към България след балканските войни от 1912-13 година.

От 1964 година Пирин планина се появява в химна на Република България, което съдържа голям потенциал за създаване на националния пейзаж - дивата природа, сред която намират заслон хайдутите, се превръща в символ на смелост, на национален мит, на дива и уникална природа. (Шват-Гълъбова 2011: 219).

Манастирите в духовната култура на България

След покръстването Борис I изпълва цялата българска земя с църкви и манастири. Един от най-големите манастирски комплекси е построен при т.нар. Голяма базилика в Плиска, където през 886 г. княз Борис I приема учениците на Кирил и Методий. По време на царуването на Симеон I и неговите наследници в новата столица Преслав и около нея са построени осем манастира, които стават място за молитва на българските владетели; там работят и най-известните автори и преводачи по време на Златния век на българската култура. Княз Борис I и наследниците му подпомагат построяването на манастири и в други части на царството. В края на IX и началото на X век Климент Охридски и Наум изграждат в Охрид манастирите „Св. Панталеймон“ и „Свети архангели Михаил и Гавриил“, които се превръщат в големи просветни средища.

По време на Второто българско царство строителството на манастири преживява разцвет. Много нови манастири са изградени около Търново, където процъфтява литературната и преводаческата дейност, особено по времето на патриарх Евтимий (втората половина на XIV век). Строителството на манастири около столицата е свързано с политиката на българските царе, които се стремят да сакрализират пространството в и около Търново, за да го превърнат в „новия Константинопол“. Манастирски комплекс, състоящ се от 14 манастира, наречен Мала Света Гора, се появява и в околностите на София.

Най-важният в българската култура манастир, наречен Рилски, възниква в първата половина на X век. Той е свързан с личността на Св. Йоан Рилски, почитан на българска територия и прочут с чудесата си покровител на страната. Роден е в село Скрино в околностите на Кюстендил, а животът му преминава в периода на християнизацията на България, езически бунтове, разцвета на средновековната българска култура и началото на кризата в държавата. Не знаем много за детството на св. Йоан. Според някои народни предания той е дете на много богати родители, а според други – станал пастир тъй като бил беден сирак. Според устни предания още като дете е трябвало да стане герой на необикновени събития, като например да преплува придошла река с дрехите. Писмените сведения се различават в много подробности, но си съответстват в представянето на най-важните етапи от живота на светителя. Според тях след смъртта на родителите му, вероятно на 25-годишна възраст, под влиянието на чута проповед той напуска родния си дом и отива в близък манастир, а по-късно избира отшелнически живот в планината, където е тормозен от разбойници. Принуден да бяга,

накрая той се отправя към Рила планина и там намира дълго търсеното спокойствие. Конкретните места, където е пребивавал, са известни и от векове са почитани като места на поклонение – пещерата, в която е живял, скалата, по която времето е издълбало следи от стъпките на пустиножителя. *Народно житие* разказва за опитите на цар Петър I да се срещне със св. Йоан Рилски, който обаче отказва. През 30-те години на X век на мястото на така наречената стара постница е построен Рилският манастир, който св. Йоан ръководи близо десет години, а след това поверява тази длъжност на най-възрастния си ученик Григорий. Преди смъртта си св. Йоан се оттегля в т.нар. Горна постница, където на 18 август 946 г. се упокоява на 70-годишна възраст. Неговите мощи, които почиват в храма на Рилския манастир, до днес са обект на поклонение. В летописите са споменати чудесата, станали на гроба му, измежду които чудото на изцелението на Георги Скилица – византийския управител на Средец (1180), а дори и на самия император Мануил Комнин (1143-1180). Мощите на светеца многократно са пренасяни от около 980 г., докато през 1469 г. достигат Рилския манастир.

Въпреки богатата агиографска литература, посветена на св. Йоан, много подробности от неговата биография остават неизвестни, други носят черти на легенда. Запазени са десет жития на светеца. Най-старото, т.нар. *Народно житие на св. Йоан Рилски* е писано преди 1183 година. Следващите исторически епохи донасят със себе си своите агиографски изследвания. *Пространното житие на св. Йоан Рилски*, излязло изпод перото на св. Евтимий патриарх Търновски, представлява едно от най-големите постижения на българската литература от XIV век. Св. Евтимий обогатява образа на светеца като му придава характерни за епохата черти – тези на вечните исихасти, и прибавя към съществуващите знания за живота му допълнителни (измислени) подробности относно писмения контакт на св. Йоан с цар Петър.

В старобългарската литература съществува изключително богат цикъл от поезия и песни, посветени на Св. Йоан Рилски. Началото на тази традиция е поставено в Рилския манастир веднага след смъртта на Св. Йоан, където в средата на XV век тези песни са кодифицирани според нормите на Рилската химнографска школа.

Най-старата запазена икона на св. Йоан Рилски е от XIII век и се съхранява в Рилския манастир. На нея светецът е изобразен в скромно монашеско расо, със свитък и кръст в ръце; от по-късния период са изображенията му с тояга, символизираща увреждането, което получава след като е нападат от бандити по време на пребиваването му в постницата.

През вековете манастирите изиграват значителна роля и за опазването на българския етнос и култура. В епохата на Възраждането те се превръщат в убежище за хайдутите и революционери: в тях често се укрива Васил Левски. Най-известният български литературен цикъл, разказващ за манастирския живот и развиващата се в манастирите дейност, са разказите в сборника „Под манастирската лоза“ на Елин Пелин от 1936 г. - жизнеутвърждаващи произведения, изпълнени с радост от живота.

Ванга и религиозният синкретизъм

С приемането на християнството при хан Борис през 866 година в България започва процес на институционално установяване на новата религия. Бидейки дълъг процес, възприемането на новата вяра е съпътствано от различни препятствия, като например византийско господство, резултат от което е враждебността към източния обряд, разбран като доминираща религия, а след това османското господство, по време на което православие то можело да се практикува единствено в манастирите, в среда на изолация. В последствие това довежда до съчетаването на класическите догми на

православната църква и народните ритуали и традиции. (Валчак-Миколайчакова 2018: 21).

Както пише полската българистка Тереса Домбек-Виргова – по време на османското владичество основният начин за водене на духовен живот са църковните практики, слети с народните обреди и обичаи, а връзка, надскачаща местния характер, може да създаде единствено православието. Именно тя създава и християнска общност в границите на империята, тъй като основният фундамент за идентифициране с тази общност е православието. Както твърди Домбек-Виргова, цялото късно българско средновековие може да бъде определено като култура на народното православие с уговорката, че въпреки скъсването с официалната държавно-църковна писменост, авторитетът на мъгливо помнената „висока традиция“ остава ненарушен до XIX век.

Едно от синкретичните явления, свързващи различни формули на духовност, следи от които могат да бъдат намерени в региона на Пиринска Македония, е комплексът на Ванга в Рупите, на българо-гръцко-македонската граница. Родената през 1911 година Ванга приживе била най-известната ясновидка, на която се приписва способността да предсказва бъдещето. Според твърденията свръхестествените способности започват да се появяват при младата Вангелия след мистериозна загуба на зрението по време на силна буря – природата предизвикала пророческата енергия. Към края на живота си Ванга се установява в местността Рупите, където е изграден храм на името на св. Петка Българска. Въпреки първоначалното негодувание поради неортодоксалния характер на комплекса, храмът е официално признат от Българската православна църква. Според Ванга Рупите имат магическа сила – тя се дължи на угаснал вулкан в близост до комплекса на Ванга, но за мистичния, езотеричен облик на региона способстват също останките от древен акропол и следите от соларни култове. (Чешелска 2016: 594-595). Както самата ясновидка казва: *Приемала на поляната в Рупите, защото там имало духове*. Едновременно с това, на същото място, „в сърцето на парка се намира храмът „Св. Петка“, основан от Ванга с дарения от хората.

Както пише полската българистка Ида Чешелска, освен ясновидския и лечителския ѝ дар, съществува още един фактор, който дава възможност Ванга да бъде вписана в парадигмата на християнската святост. Това е съчетаването на ясновидската дейност с народния култ към св. Петка – отшелница от Епиват, живяла в края на X и началото на XI век. С времето култът към тази светица, наричана още Петка Българска или Млада, се разширява във връзка с народната контаминация с три личности: вече споменатата отшелница и две мъченици: Параскева Римска и Иконийска (Страдомски, 1999, с. 83). Народното въображение бързо свързва култа към Петка със седмичния цикъл, като я възприема за покровителка на всички петъци. За това свидетелства етимологията на името на светицата: Параскева – Пятница. В българското народно въображение е разпространена вярата в така наречените лоши или черни петъци, предшествващи най-важните православни празници. Злокобната им природа произлиза от аналогията между този ден от седмицата и кръстната смърт на Христос. С времето всички петъци биват определени за нечисти, тъй като влизат в състава на тридневния, започващ от четвъртък вечер, „лош цикъл“. В този период жените са обект на множество забрани, по -специално свързани с домакински задължения, като тъкане, предене или пране. Тези дни са благоприятни за магия, гадаене и изцеление. Свързан в един цикъл с петък, съботата е и ден, посветен на мъртвите. Според народните вярвания родените в събота се характеризират с изключителен талант за ясновидство, предсказване на бъдещето и способността да влизат в ролята на посредници между двата свята. Тази медиаторска функция е допълнително подчертана в многобройните запазени народни песни, в които св. Петка и св. Неделя изграждат мост, който да отведе душите на мъртвите в рай. Сравнително слабо разпространена е темата за лечителските

способности на св. Петка, която според Вълчинова възвръща на праведните силата на зрението, а грешниците наказва със слепота.

Разглежданите по-горе вярвания, свързани с личността на св. Петка, извикват паралелни атрибути на Ванга: ясновидските способности на светицата и способностите на ясновидката, покровителството на св. Петка над магията и удостояването на родените в „лошите“ дни с дара на ясновидството, властта на св. Параскева над сетивото зрение срещу слепотата на Ванга, лечителските способности. По този начин се стига до посочване на близка връзка между светицата и Ванга, а дори и до частичното им отъждествяване. Тази връзка, основаваща се на обща за двете жени способност за възвръщане на здравето, е изложена от самите създатели на храма. Тези аналогии водят до развитието на народен култ към Ванга в югозападните части на България, който се опира на култа към св. Параскева – отшелница, мъченица и лечителка. Галя Вълчинова, ръководител на изследвания на култа към св. Петка в град Трън в Западна България, открива повтаряща се в много разкази за тази светица нишка, свързана с Ванга, която потвърждава правотата на култа към св. Петка. Накрая местното население включило самата Ванга в сферата на сакралното. Престилката ѝ била провесена в реставрирания параклис „Св. Параскева“. В произлизаща от района на Родопите история св. Петка е представена като пратеница на Ванга (Чешелска, 606-607).

Въпреки противоречията, църквата „Св. Петка“ днес функционира официално като православен храм. Отношението на църквата към Ванга не е еднозначно. Въпреки негативното становище относно езотериката и врачуването, несъответствията на храма с канона, митрополит Натанаил решава да освети сградата, за което благоприятстват вътрешните разделения в самата църква. В деня на освещаването на храма пристигат тълпи, а цялата церемония е предавана по държавната телевизия.

И до днес за много хора – не само от България, Ванга представлява важна част от имагинерния или житейския опит. Както посочва един от персонажите в книгата на полякинята с български произход Магдалена Генов, която споделя с авторката своята история при среща в Рупите:

През цялото си детство съм слушала истории за врачката Ванга, която изгубила зрението си по време на буря. Имала видение тогава, на което дължала паранормалните си способности. [...] Предвидила поражението на Хитлер, разпадането на СССР, връщането на власт на цар Симеон II [...]. Родителите ми отишли при Ванга през август 1991 година [...] заради по-малката ми сестра [...]. По онова време в България не се ходеше за помощ при психолози, само при врачки (Генов 2019: 117).

Друга книга с репортажи съдържа още гласове на многото поклонници, посещаващи Рупите за изцеление, показване на уважение към паметта на Ванга, промяна на съдбата:

Ганка от Русе идва за пръв път тук с майка си през 1982 година. Имала дълбока депресия, не искала да живее. Най-напред влязла майка ѝ без нея, а на излизане едва стояла на краката си. Казала, че Ванга обобирила целия ѝ живот като на филмова лента, знаела всяка подробност. Намекнала дори за дъщерята, близначката на Ганка, която починала като бебе. А когато влязла Ганка, Ванга пак знаела всичко, дори за аборта ѝ, който бил наложителен, защото, ако била родила детето, то би приличало на урод. Накрая Ванга ѝ казала, че всичко ще бъде наред. Така и станало. Затова Ганка е тук днес след толкова години и пита дали можем да си направим обща снимка за спомен. Лена, консерваторка на паметници от София, попаднала при Ванга, защото

придружавала познати, които редовно ходели при нея. Искала да попита за здравето на сина си. Донесла подарък на Ванга – шал, който тя дълго поглаждала с ръка – обикновено това бил знак, че подаръкът ѝ харесва. Попитана за здравето на сина, Ванга започнала да разказва целия живот на Лена. Когато стигала до особено болезнени моменти от биографията ѝ, Лена се свивала в себе си и тогава Ванга подминавала тези моменти. Когато свършила, дала конкретни указания къде да отиде, за да излекува гръбначния стълб на детето. И постоянно се обръщала към гостенката си с името „Нена“. „Казвам се Лена“ – поправяла я тя. „Ех – отговорила ѝ Ванга – сбъркано име, сбъркан живот“ (Шиедлецка, 2019: 119).

Вградена невеста

В Пиринска Македония могат да се открият и не толкова очевидни следи, свързани с духовната култура. Една от тези следи са преданията за зазиданите жени, които са често срещан мотив в българския фолклор, макар да се срещат и в други региони на югоизточна Европа. Вграждането на млада жена (или на сянката ѝ) в чешма, мост или зид имало характер на споразумение с природните сили за завършване на строежа, осуетен по неизвестна причина през нощта.

Народните песни разказват историята на млада жена, наричана във фолклора с различни имена, която послушно изпълнява ролята си на съпруга. Една от легендите за вградената невеста е свързана именно с река Струма, която тече през Западна България, главно през Пиринска Македония.

*[...] кале да изкара в тази година,
в тази година, а бре десета.
Как да го прави Маноил майстор,
как да го прави, да го изкара,
като се рони и се събаря,
и се събаря, не се задържа?
Веднажки, джанъм, в света неделя,
рано си стана Маноил майстор,
че той си събра, Маноил майстор,
[...]
Вижда се, братя, таласъм иска,
таласъм иска ний да си турим -
дано се кале пусто задържи.
Я хайде, братя, синца туканък,
вяра и клетва сички да сторим:
което булче най-напред дойде,
най-напред дойде рано в понеделник,
обяд да донсе на пусто кале,
него да фанем, в ковчаг да гудим
и в кале спуснем, там да остане,
там да остане, да си заградим,
[...]
всички превари, обяд занесе.
Бре гиди, джанъм, Маноил майстор!
[...]
- Ой ми те тебе, горка Марийке,
да знаеше, либе, яла не знаеш,*

*че ний сме вяра и клетва сторили:
което булче най-напред дойде,
рано в понеделник обяд да донсе,
него ще фанем, в ковчаг ще гудим,
в кале ще спуснем, там да остане,
там да остане, таласъм да е*

[...]

Извади ме, либе, Маноил майстор

[...]

*Не я извади Маноил майстор,
ами подканя калфи, чираци,
калфи, чираци, млади майстори.
Калфи и чираци, и млади майстори,
бърже работят, кале правеха
(Вградена невеста)*

Историята разказва за млада жена, примамена с хитрост от мъжа си, а след това зазидана от дърводелците в основите на крепостта. Мотивите за жертвата, дадена от най-работливата и най-послушна жена в селото и измамата, довела до това тя да бъде зазидана дълбоко в основите, се появяват в различни части на България, включително в Пиринска Македония. Построяването на сграда – мост или стена, или дори чешма, трябвало да изисква жертва, без нея нямало да се стигне до успешен резултат.

Легендата, върху която възниква песента, служи за вдъхновение на модернистични автори, сред които Пенчо Славейков или Петко Годоров. Известният в културата мотив обаче разказва историята от мъжка гледна точка: именно мъжът, пожелвал съпругата си в името на строежа, който можем да приемем за идея или дейност, по-важна за обществото от живота на индивида, е активният персонаж в тази история. Съвременният образ на вграждането на жена в чешма (зид или мост) е повторната интерпретация на мотива от Миглена Николчина, постмодернистична поетеса, професорка в Софийския университет и феминистка:

*За да превърна хаоса
от неродени светове
в дърво със симетрични клони,
потънали в листака на зората,
и с корени, които смучат
от дремещата лава на земята,
прозрачната си сянка вграждам
на мрака най-дълбок в сърцевината.*

*Линей аз, дървото расне.
Отварят се широките му вени
за смях и сълзи, за възторг и мъка,
за радостния и за оня, който стене,
и за покълналите в срещите разлъки,
отмерени и разграфени
в сърце от аксиоми ясни.*

*Но зреят в мрака нови сили.
И стройното стъбло набъбва,
подпухва радостта, кърви тъгата,*

*рисунокът на клоните се сгърбва
и тръпне плътната мембрана на земята,
докато в корените се размърдва
изригване на огнен прилив.*

*Освободена,
сянката ми лека
при мене и при моята умора
през хаоса завръща се безгласно.
Докосва челото ми с хладни пръсти
да ми прелее своята мощ опасна.
Изправям се и пак я вграждам.*

Линей аз, дървото расне. (Николчина).

Трансформацията на историята, така жива в културата, осигурява възможности за реинтерпретация на фигурата на женската жертва в народната митология. Ако жената сама вземе решение да бъде вградена и да отдаде жизнената си енергия, дали ще продължи да бъде жертва на патриархалната култура, или може би отнема властта, която другите имат над нея? А може би тогава сама е отговорна за тази жертва? Можем да създадем много нарации, важното обаче е, че представянето на това вярване продължава да живее в литературата, а с това и в съзнанието на читателите. Следователно, в светлината на тази история жената има свръхестествена сила, такава, при която жертвата носи резултат и дава възможност строежът да бъде завършен.

БИБЛИОГРАФИЯ

Dąbek-Wirgowa 1983: Dąbek-Wirgowa T., red., *Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej*, Warszawa 1983. (Домбек-Виргова Т., ред., *Седемте небеса и земята. Антология на старата българска проза*, Варшава 1983.)

Genow 2019: M. Genow, *Bulgaria. Złoto i rakija*, Poznań 2019, str. 117. (Генов М., *България. Злато и ракия*, Познан 2019, с. 117.)

Niewidzialne skrzydła. Antologia poezji bułgarskiej, red. Ełka Konstantinowa, Wojciech Gałazka, Kraków 1987. (*Невидими крила. Антология на българската поезия*, ред. Елка Константинова, Войчех Галонзка, Краков 1987.)

Oj lesie, lesie zielony. Wybór bułgarskiej pieśni ludowej, red. Anna Kamińska i Jan Śpiewak, Warszawa 1956.
(*Вградена невеста*, <https://liternet.bg/folklor/sbornici/bnt/4/121.htm>.)

Siedlecka 2019: Siedlecka S., *Złote piachy*, Wołowiec 2019. (Шиедлецка С., *Златни пясъчища*, Воловиец 2019.)

Szwat-Gylybowa 2011: Szwat-Gylybowa G. red., *Leksykon tradycji bułgarskiej*, Warszawa 2011.
(Шват-Гъльбова Г. ред., *Лексикон на българската традиция*, Варшава 2011)

Walczak-Mikołajczakowa 2018: Walczak-Mikołajczakowa M., *W jedności z Bogiem i naturą*, Poznań 2018.
(Валчак-Миколайчакова М., *В единение с Бога и природата*, Познан 2018.)

Николчина: Николчина М., *Вграждане*,
https://liternet.bg/publish10/mnikolchina/gradyt_na_amazonkite/vgrazhdane.htm